

گذر «حوض لقمان» که بعدها به «کوی سعادت» رسید

نمای ابتدای کوچه از عبادی

فضای درونی خانه ارزشمند فرعی سعادت ۵

در زیبای قدیمی ابتدای کوچه(قدیمی ترین بخش کوچه)

موقوفه حسینیّه حضرت زینب(س)

نمای مسجد علی اکبری ها

رضا سلیمان نوری تغییرات بافت شهر مشهد در دو قرن گذشته به اندازه ای زیاد بوده که فقط با تطبیق نقشه های گوناگون قدیم و جدید می توان به واقعیت و تاریخچه برخی مسیرهای کهن آن پی برد.

این تغییرات فقط به ساختار بناهای قرارگرفته در این مسیرها محدود نشده است و در بسیاری از موارد شامل طول و عرض و حتی ابتدا و انتهای آن ها نیز می شود.

یکی از این موارد، کوچه ای است که مشهدی ها آن را با نام «کوی سعادت» یا «شهید محمدزاده یک» می شناسند. این کوچه که محدوده ای به موازات خیابان عبادی (تقریباً از چهارراه عبادی کنونی و خواجه ربیع تا میدان شهدا) را به خود اختصاص داده است، روزگاری ابتدایش به بالاخیابان (خیابان آیتا... شیرازی کنونی) متصل می شده و انتهایش هم باغات مجاور بهره یا همان باروی شهر بوده است. با این همه، تحولات به وجود آمده در این محدوده شهر، وضعیت این کوچه را بسیار تغییر داد. تا حدی که بسیاری از ساکنان امروزش هم از گذشته آن هیچ خاطره ای ندارند. منظورمان از گذشته، دورانی است که این مسیر با نام کوچه حوض لقمان خوانده می شد.

نام های کوی سعادت در گذر تاریخ

مسیر بررسی شده در این نوشتار، در گذر زمان با نام های گوناگونی معرفی شده است. متأسفانه در اسناد مکتوب باقی مانده از سال های پیش از حکومت قاجار، هر ایران و حتی تادوران مشروطه به جز عنوان «اراضی مجاور باغ هشت آباد» و «کوچه منتهی به برج و باروی شمال شرقی شهر» نام های دیگری برای این مسیر نیامده است. نخستین و قدیمی ترین نام میدان مجسمه سابق محدوده، «کوچه حوض لقمان» است که اواخر دوره قاجار به دلیل احداث حوض انباری به همین نام در ابتدای این کوچه به آن داده شده است. این عنوان تا ایجاد کامل میدان مجسمه سابق (شهدای کنونی) نام رسمی کوچه بود، اما پس از آن با ایجاد نخستین ساختمان آتش نشانی مشهد در بخشی از اراضی قبرستان سابق، کوچه به نام کوچه آتش نشانی معروف شد.

این درحالی بود که به دلیل مالکیت خاندان جهانبخش بر بخشی از اراضی این کوچه، مدتی هم به نام ایشان،

کوچه جهانبخش، خوانده می شد. اندکی بعد، با سکونت مردی قصاب که برای نازایی، گشایش بخت و حل مشکلات مردم سرکتاب باز می کرد و دعا می نوشت، کوچه به نام او، به کوچه «محمد قصاب» معروف شد. این شهرت به حدی گسترش پیدا کرد که در برخی نقشه های میانه سده چهاردهم خورشیدی، مسیر به نام او، کوچه محمد قصاب ثبت شده است.

نام محمد قصاب تا سال های پس از پیروزی انقلاب اسلامی برای معرفی این مسیر به کار می رفت، اما در دهه ۷۰ عنوان کوی سعادت برای آن برگزیده شد و هنوز هم فرعی های کوچه با عنوان سعادت شناسایی می شوند. در این بین با توجه به اینکه پس از ایجاد خیابان خواجه ربیع، چهار فرعی سابق بن بست این کوچه به خیابان جدید متصل شدند، عناوین خواجه ربیع ۲ تا ۱۰ برای این کوچه و فرعی های آن به کار گرفته شد که با تغییر نام خواجه ربیع به آیتا... عبادی، به عبادی ۲ تا ۱۰ تغییر کردند.

اکنون هم کوچه مدنظر با افزوده شدن نام «شهید ناصر نعمتی» به عنوان نام رسمی، همزمان تابلو «شهید نعمتی ۴» را نیز دارد و مردم همچنان به آن کوی سعادت می گویند.

روزگار کوی سعادت در دوره قاجار

اسناد موجود بازگوکننده این واقعیت است که قدمت کوی سعادت کنونی به سال های پیش از حکومت ناصرالدین شاه قاجار می رسد.

البته متأسفانه هیچ سند مکتوبی درباره وضعیت این مسیر در آن دوران در دسترس نیست. قدیمی ترین سندی که به طور دقیق در آن به این کوچه اشاره شده، نقشه تهیه شده به کوشش ژولیس دالمج از مشهد میانه عهد ناصری است.

در این نقشه کوچه مدنظر مسیری ترسیم شده که تقریباً روبه روی کوچه باغ عنبر (از بالاخیابان به سمت شمال و پس از اندکی با یک شکست به سمت شمال غرب) منشعب شده و به باغ های مشجر بالاخیابان ختم می شده است.

همچنین ضلع غربی قبرستان در این محدوده شهر بخش عمده ای از این مسیر را به خود اختصاص داده بوده است، در آن زمان پنج فرعی از جانب شرقی و یک فرعی از جانب غربی این مسیر منشعب می شده که در این بین، سومین فرعی شرقی به کوچه نو می پیوسته و یگانه فرعی غربی هم مسیر جداسازی باغ هشت آباد از دیگر باغات منطقه بوده است.

در این نقشه هیچ نامی برای این مسیر و قبرستان مجاور آن مشخص نشده و تنها بنای عمومی این محدوده جزو قبرستان منجلاب قرارگرفته در حاشیه شمال غربی آن است. همچنین به روایت نقشه دالمج، در سال های

میانه سده سیزدهم خورشیدی (یعنی ۱۵۰ سال پیش) بخش عمده این کوچه در جانب شرقی، یعنی درست پس از فرعی چهارم تا انتهای آن به باغات و فضای سبز اختصاص داشته و همین وضعیت در جانب غربی نیز پس از محدوده قبرستان تکرار می شده است. پیش از قبرستان نیز فقط یک خانه کوچک مسکونی قرار داشته اما در ادامه این مسیر را در روی نقشه سبز رنگ می بینیم که نشان از وجود باغ های فراوان دارد.

وضعیت این کوچه در سال های پایانی حکومت قاجارها بر مشهد نیز، به گواه نقشه هرتسفیلد، تغییر محسوسی نداشته است.

بر اساس این نقشه، در این دوره زمانی فقط یک فرعی به فرعی های بن بست در قسمت شرقی کوچه افزوده شده است.

تغییرات بی شمار کوی سعادت در عصر پهلوی ها

بیشترین تغییرات کوچه حوض لقمان در نیمه نخست قرن چهاردهم خورشیدی رخ داده است. بر اساس نقشه های موجود سال ۱۳۱۰ خورشیدی فقط مسیر ایجاد خیابان خواجه ربیع مشخص شده، اما محدوده میدان مجسمه آینده هنوز تعیین نشده بود.

اسناد می گویند که خیابان خواجه ربیع و میدان مجسمه، هر دو در سال ۱۳۲۵ ایجاد شده اند و در جریان این فرایند، بخش نخست کوچه حوض لقمان (محدوده پیش از قبرستان) در طرح میدان قرار گرفته و به جز بخش کوچکی که مجاور خود حوض آب لقمان بوده، بقیه کوچه تخریب شده است. این حوض آب هم اندکی بعد به مسجد حوض لقمان تبدیل شده است.

نکته مهم دیگر در جریان این تغییر وضعیت، تبدیل بقایای قبرستان کوچه به نخستین آتش نشانی مشهد است. این بنای تازه تأسیس بخش ابتدایی کوچه را به خود اختصاص داده است. به همین دلیل هر چند کوچه در بیشتر اسناد حوض لقمان نام داشته، با نام آتش نشانی نیز شناخته می شده است.

تغییر عمده بعدی کوچه در سال های دهه ۴۰ و پس از تبدیل برج و باروی انتهایی مسیر آن به کوچه بهمارخ داده است. در جریان این تغییر، باغات انتهایی کوچه به تدریج به پلاک های مسکونی بزرگ تبدیل و سپس به مرور زمان کوچک مقیاس شده اند.

گواه این تغییر تدریجی، وجود پلاک های متعدد ممیزدار در بیشتر کوچه های بخش انتهایی این مسیر است که از تقسیم پلاک های بزرگ تر به پلاک های کوچکتر- پس از اجرای نخستین عملیات پلاک کوبی شهرداری مشهد در سال های ابتدایی دهه ۵۰ قرن چهاردهم خورشیدی- حکایت دارد. در همین بازه زمانی تعداد فرعی های کوچه نیز تغییر درخور ملاحظه ای کرده است؛ این کوچه در نقشه سال ۱۳۵۰ خورشیدی مشهد

هفت فرعی (در قسمت شرقی) و سه فرعی (در بخش غربی) دارد. البته همه فرعی هادر بخش غربی بن بست هستند، اما چهار کوچه از فرعی های قرار گرفته در قسمت شرقی کوچه به خیابان خواجه ربیع منتهی می شوند. به عبارت دیگر، در جریان تغییرات رخ داده در نیمه نخست قرن چهاردهم خورشیدی، به رغم حذف بخش نخست کوچه (یعنی محدوده اتصال آن با بالاخیابان) تعداد ورودی های آن از یک ورودی به پنج ورودی افزایش پیدا کرده و به دلیل افزوده شدن باغات انتهایی آن نیز به محدوده مسکونی، میزان سکونت در آن بسیار بیشتر شده است. ضمن اینکه در همین دوره و در اواخر دهه ۴۰، با توجه به حذف دسترسی مستقیم مردم محل به مسجد حوض لقمان، در ابتدای نخستین فرعی غربی کوچه مسجد علی اکبری ها به همت روحانی وقت محل، مرحوم آیتا... فریدزاده، ایجاد شده است.

دوران نوسازی کوی سعادت پس از انقلاب

کوچه حوض لقمان، پس از انقلاب هم تغییرات مهمی را به خود دید. یکی از این رخدادها، حذف بخش دیگری از ابتدای کوچه در جریان طرح نوسازی یافت میدان شهدای مشهد است. در جریان این طرح نوسازی، هم ساختمان آتش نشانی و هم خانه های پشت آن، تخریب و به پایانه اتوبوس درون شهری تبدیل شده است. به این صورت، مسیر ابتدایی این گذر (کوچه هشت آباد سابق و کوچه محمدزاده کنونی) مشترک شده است. همچنین تعدادی از پلاک های نخست فرعی های اول و دوم شرقی کوچه در محل اتصال با خیابان عبادی در همین طرح تخریب شده است. دامنه این تخریب ها به خود کوچه هم سرایت کرده است؛ به نحوی که اکنون نیز در حاشیه شرقی کوچه چند زمین رها شده ناشی از تخریب پلاک های مسکونی سابق دیده می شود. در وضعیت کنونی کوی سعادت دارای هفت فرعی شرقی و شش فرعی غربی است.

در این بین، فرعی سعادت ۲ که نخستین فرعی غربی است، میزبان بناهای مسکونی قدیمی کوچه است، اما متأسفانه بیشتر این بناها در طول دستخوش تغییرات بدون قاعده شده و ارزش هویتی خود را از دست داده اند. منزل محمد قصاب نیز در همین فرعی قرار داشته است.

از این منظر، کوچه های سعادت ۵ با داشتن یک کوچه دردار و یک خانه پهلوی دوم بسیار زیبا و سعادت ۱۱ نیز با داشتن چند خانه زیبایی پهلوی اول و دوم که روی در یکی از آن ها نقشه ایران ترسیم شده است، فرعی های هویتی و ارزشمند این مسیر هستند. همچنین فواصل سعادت های ۱۱ و ۱۳ چند پلاک ارزشمند قرار دارد، اما بی شک ارزشمندترین پلاک کنونی کوچه، دومین پلاک آن (در جانب غربی) است که کاشی سردرش یکی از

جاذبه های کمتر شناخته شده میدان شهدای مشهد محسوب می شود. سرانجام اینکه ایجاد چند مؤسسه قرآنی و دانشگاه شهید مطهری واحد برادران در این کوچه و فرعی های آن در دهه اخیر موقعیت این کوچه را نسبت به برخی مسیرهای مشابه کمی فرهنگی تر کرده است.

نامداران کوی سعادت

محمد قصاب را بدین هیچ عراقی باید شناخته شده ترین ساکن این کوچه در تاریخ آن دانست، قصایی که شهرت کارش به حدی بود که کمتر کسی فامیلش را به یاد دارد و همه او را با حرفه ظاهری و البته سرکتاب بازکردنش می شناسند.

آیتا... احمد فریدزاده، از مبارزان دوران انقلاب اسلامی و بانی مسجد علی اکبری ها و پدر شهید جمال فریدزاده، دیگر چهره مشهوری است که دورانی در این کوچه سکونت داشته است.

مرحوم حسین فروردین پورعظیمی، واقف دبستان فروردین محله راه آهن، نیز از دیگر ساکنان سال های پیش کوی سعادت است.

همچنین باید از خاندان عرفانیان که بزرگشان مالک بخشی از زمین های مجاور کوچه بهما بوده و گاوداری داشته، خاندان شاخرخ که بزرگشان از مسئولان ثبت احوال پیش از انقلاب بوده و حاج کریمی که مالک کفاشی مسعود میدان شهدا بوده است، به عنوان دیگر قدیمی هایی یاد کرد که عمرشان را در این کوچه به پایان رسانده اند.

برخی اعضای خاندان های کهن ابن الرضا، میرنژاد، هژیرالساداتی، بلبل شکری، شعاعی آستانه، نزاکتی رضازاده، ابراهیم زاده، رضوی، رشیدی و آهنگران نیز دورانی در این کوچه ساکن بوده اند یا هنوز هستند. همچنین باید از خانواده غفاریان که بزرگ آن ها، حاج احمد، معمار برخی ساختمان های همین کوچه است، خاوریان که برخی تجهیزات مسجد علی اکبری ها را وقف کرده اند و عزیزی که بزرگ آنان یعنی مرحوم محمد عزیزی، بنای حسینیّه حضرت زینب(س) را وقف کرده است، به عنوان دیگر ساکنان مشهور این کوچه یاد کرد. خانواده های فغانی، اسحاقی حقیقی، پایدار، امانلو و ضیاءالحق نیز از دیگر خانواده های قدیمی این کوچه محسوب می شوند که از هر کدام آنان عزیزی در دوران دفاع مقدس به شهادت رسیده و حالانامش زینت بخش فرعی های این کوچه و خیابان عبادی است. سرانجام اینکه مرحوم آیتا... معصومی، نماینده فقید ولی فقیه در دانشگاه آزاد و عضو اسبق مجلس خبرگان، هم منزلی در این کوچه داشته است که هنگام حضور در مشهد در آن اقامت می کرده و اکنون نیز محل سکونت و ابستگان ایشان است.

تکیه باشکوهی که فقط ۷۳ سال دوام آورد

استفاده شد که البته ناچار شدند آن را برای مسقف کردن تکیه با پارچه کرباسی ببوشانند. وجود چنین سازه ای در تهران آن روز، باعث جلب توجه عموم مردم شد. مراسم عزاداری و به ویژه برگزاری «شبیّه خوانی» و «تعزیه» در تکیه دولت، اصلی ترین برنامه این بنای بزرگ بود که همه ساله آن را با عظمت و شکوه خاصی برگزار می کردند. با این حال، مدتی بعد از شروع به ساخت کردن، چنان که اشاره کردیم، ساختمان نشست کرد و تا دوره مظفرالدین شاه، عملاً کارایی همیشگی را نداشت. در این دوره آن را ترمیم و از طبقاتش کم کردند، به این ترتیب، تکیه دولت چند صباح دیگر دوام آورد. با ممنوعیت مراسم عزاداری در دوره رضاشاه، این بنای بزرگ و زیبا به ورطه استهلاک و نابودی افتاد و دیگر خبری از برگزاری مراسم باشکوه تعزیه و عزاداری در آن نبود. در سال ۱۳۲۵ خورشیدی، بنای تکیه دولت را خراب کردند تا بخشی از زمین آن را به شعبه بانک ملی اختصاص دهند. اتفاقی که به حیات ۷۳ ساله این بنای باشکوه خاتمه داد. در کشف تاریخ امروز، چهار تصویر دیده نشده از تکیه دولت را به نمایش گذاشته ایم که احتمالاً در سال ۱۲۶۱ خورشیدی برداشته شده است و امروزه در آلبوم شماره ۱۳۸۶ از مجموعه کاخ موزه گلستان نگهداری می شود. در این عکس ها، عظمت سازه فلزی محافظ سقف را می توان مشاهده کرد، سازه ای که با پارچه کرباسی پوشانده می شد. بد نیست به این موضوع هم اشاره کنیم که بنای تکیه دولت، هنگام برگزاری مراسم، پذیرای سفرا و میهمانان خارجی هم بود.

